

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):929

Войтович Л. В.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (Святий рівноапостольний князь Володимир)

Анотація. У публікації на основі залучення великої кількості історичних джерел та глибокого наукового аналізу розглядаються маловідомі широкому загалу сторінки біографії великого київського князя Володимира Святославича – видатного державного діяча часів України-Русі. З'ясовано, що князь Володимир розпочинав своє князювання у Хольмгарді, а не в Новгороді. Прийняттям християнства Володимир вводив Київську Русь в орбіту цивілізованих країн і вирішував проблеми стратегічно важливого союзу з Візантією.

Ключові слова: князь, династія, дворяни, Київ, Новгород, племінні князівства, торгівля, військові походи.

Vojtovych L. V.

PRINCE VOLODYMYR SVYATOSLAVYCH (St. Volodymyr)

Abstract. In the article on the basis of the involvement of a large number of historical sources and deep scientific analysis are considered little-known to the public pages of the biography of Grand Prince of Volodymyr Svyatoslavych – an outstanding statesman during Ukraine-Rus. Found that Prince Volodymyr started his Prince in Hol'mgard and not in Novgorod. The adoption of Christianity by Volodymyr Kyiv Rus made in the orbit of the civilization countries carried out the problem strategically important alliance with Byzantium.

Keywords: Prince, dynasty, nobles, Kyiv, Novgorod, tribal Principality, trade, military campaigns.

Постановка проблеми. Князь Володимир Святославич став знаковою постаттю в історії нашої Батьківщини, діяльність якого, багато в чому, визначила подальші шляхи історичного розвитку Русі-України.

Постановка завдання. Метою публікації є розкриття деяких маловідомих аспектів з життя і діяльності князя Володимира Святославича, адже біографія цієї видатної особистості овіяна серпанком таємничості, легенд, домислів, стереотипів та запеклих дискусій¹.

Виклад основного матеріалу дослідження. Народився Володимир Святославич не пізніше 963 р., бо близько 978-979 р. у нього уже була дружина Олова. Походження його матері Малуші, дочки Марка Любечанина і ключниці княгині Ольги неясне. Версії походження Марка Любечанина з прибалтійського Любека², його тотожності з древлянським князем Малом³ або ж з Мстишою-Лютотом Свенельдичем⁴ виявилися справедливо критиковані⁵.

Так само малоімовірно, що Малуша була дочкою місцевого любецького династа, взятою в заручниці Ольгою. Більш обґрунтованою виглядає версія Ігоря Мицько, за якою Малуша і Добриня були дітьми Мала Любчанина з чеського Лібіце, який потрапив на Русь у складі місії єпископа Адальберта (961 р.)⁶. Юрій Діба звернув увагу на городище X–XI ст. біля с. Любче Рожищенського р-ну Волинської обл. та групу сіл Низкиничі (польський хроніст Ян Длугош назвав Мала Низкинею, тобто *низеньким*), Будятичі й Калусів, які, напевно, були володіннями Мала Любчанина, куди і вислала княгиня Ольга у с. Будятин (Будятичі) вагітну Малушу народжувати Володимира⁷.

Однак ключники, як і інші князі дворяни, незважаючи на свій майновий стан, юридично належали до рядовичів або холопів. Тому виглядає, що Володимир був бастардом, права якого визнав його батько Святослав.

В 970 р. Володимир був посаджений батьком у Новгороді. Скандинавські джерела Новгорода X–XI ст. його не знають, за ними князь Володимир княжив у Хольмгарді. Історики, не задумуючись, поспішили ототожнити Хольмгард із Новгородом Великим. А коли всі спроби знайти там шари VIII–IX вв. виявилися безуспішними⁸, рівно ж як і перспективи знайти ділянки із забудовою X ст⁹, або ж довести існування новгородських укріплень раніше згаданих у літописах¹⁰ (під 1044 р. “*на весну же Володимирь* [Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича Мудрого – Л. В.] *заложу Новгород и сдела его*”¹¹; під 1116 р. “*в то же лето Мьстислав* [Мстислав Володимирович, старший син Володимира Мономаха – Л. В.] *заложу Новгород болши первого*”¹²; під 1169 р. при князі Романі Мстиславичі “*устроиша острог около города*”¹³) остаточно рухнула стара, здавалося надійно обгрунтована версія про об’єднання трьох поселень словен, кривичів і мері побудовою дитинця (“нового города”) у IX–X ст.¹⁴. Відразу ж з’явилися версії про Холм на Славні як предтечу Новгорода або ж Рюрикове городище чи навіть Ладогу¹⁵.

Але новгородські кінці як окремі неукріплені поселення почали формуватися у середині X ст. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехрестя вул. Козмодем’янської і Великої) датуються 953 р., на Людиному (перехрестя Пробойної і Черничинної) – 930-і рр., на Славенському (Михайлівський розкоп) – 974 р. Але і ці датування не є визначальними. У гігантському Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м) нижні горизонти сягають середини XI ст., але більшість розкопаної території на Славні містить матеріали, не давніші XII ст.¹⁶ Сумнівною виглядає і версія перенесення у X ст. Славн основної частини Рюрикового городища, покинутого через регрес оз. Ільмень¹⁷. Нарешті і *Хьльмь* у Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹⁸ А у Хольмгарді, який згадується у скандинавських джерелах більше 100 разів, уже в X–XI ст. були церкви, княжий палац, міжнародний торг і укріплення.

За гіпотезою Ю. Диби первинний Новгород знаходився на р. Лузі, притоці Західного Бугу і був пізніше перейменований у Володимир¹⁹. Але Хольмгард був добре відомий у всьому скандинавському світі, сюди приїздили з Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії, а у Володимирі на Лузі відсутні скандинавські архефакти старіші XI ст. Детальніший аналіз скандинавських джерел, в яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний *шлях з варяг у греки*, *Austrverg* (Східний шлях) скандинавських джерел (через Ризьку затоку повз о. Саарема, Західною Двиною, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра) дозволяє ототожнити Хольмгард із Гнездовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро, яке займало у X–XI ст. 16 га укріпленої площі і заповнене в основному скандинавськими матеріалами²⁰.

Від імені юного Володимира управляв брат його матері Добриня. Останньому вдалося швидко порозумітися з місцевою знаттю і навіть розширити вплив Хольмгарда, поклавши початок завоювання естонських територій. Як свідчить „Хеймскрінгла” Сноррі Стурлусона, вікінг Сігурд Ейріксон, який був на службі у князя Володимира, збирав для нього данину в землі естів²¹. Але повідомлення про загибель Олега і ліквідацію Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він втік із Володимиром у Швецію. Там він домовився про підтримку з одним з варязьких конунгів і скріпив цю угоду шлюбом його доньки Олови з Володимиром. У кінці 979 р. Володимир повернувся до Хольмгарду. Розпочалася підготовка до війни з київським князем. Зимом 980 р. після невдалих переговорів про союз з полоцьким князем, котрий мав бути скріплений шлюбом Володимира з Рогнедою, Добриня виступив проти Полоцького князівства. Йдучи на Київ, виглядало небезпечно залишати позаду ворожий Полоцьк. Полоцьк було взято. Сім’ю князя Рогволода знищили, а нещасна Рогнеда стала дружиною Володимира. В такий спосіб було „узаконено” приєднання Полоцького князівства.

Схоже, що Добриня зумів використати невдоволення язичницької опозиції релігійною політикою Ярополка, а крім того, переманив на свою сторону головного Ярополкового воєводу Блуда. Ярополк покинув Київ і зачинився в Родні. По дорозі на переговори з братом його було підступно вбито. Володимир залишився єдиним претендентом на київський престол. Варязька дружина хотіла вчинити з Києвом, як із завойованим містом, але Київ визнав Володимира і відчинив ворота. Тоді варяги зажадали викупу „по 2 гривни з чоловіка”. Добриня спочатку спробував зібрати гроші за рахунок податку, а потім, розрахувавшись із старшою дружиною роздачею бенефіцій, найбільш буйні ватаги відіслав у Візантію на службу до імператора Василя II. Останнє означало, що нова київська влада продовжувала орієнтацію попереднього уряду на союз із Візантією.

Першим заходом Володимира і Добрині була спроба консолідувати племінні князівства навколо Києва. Спираючись на антихристиянську партію, яка сприяла їх перемозі, вони пробували зібрати в Києві пантеон головних язичницьких племінних богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла, Мокош, Велеса. Звичайно, головне місце зайняв Перун-Один, покровитель династії, боярства і дружини. Йому було встановлено величну статую зі срібною головою та золотими вусами. Подібне капище зводив у Хольмгарді Добриня. Приносилися і людські жертви, в першу чергу християни. У 983 р. загинули християни-варяги Іоанн та Федір²².

Рівночасно відбувалася розбудова міст, в першу чергу Києва та Хольмгарда. У Києві „град Володимира” зайняв площу майже 10 гектарів, тоді як старий „град Аскольда” мав площу бл. 3 га. Це будівництво продовжувалося до самої смерті Володимира досить інтенсивно²³.

У 981 р. „иде Володимер на Ляхи и взя грады их Перемышль, Червен и иныя грады, иже есть под Русью”²⁴. Певно, мав рацію Володимир Корольок, який вважав, що похід Володимира Святославича був спрямований не проти Польщі, а “проти незалежних східнослов’янських племінних князівств, які знаходилися на великому торговельному шляху, що з’єднував Київ, Краків і Прагу”, тобто *хорватів і дулібів*²⁵ (*дуліби* в розумінні частини волинського масиву – Л.В.). Зрештою, згідно за документом Dagome iudex (за яким у 990–992 рр. князь Мешко I²⁶ з дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (Civitas Schinesghe) з чітко окресленими територіями під покровительство престолу св. Петра²⁷) ці землі до складу польської держави не входили²⁸. У 981 р. Володимир Святославич приєднав князівство *присян (засян)* з центром у Перемишлі та князівство *черв’ян* до Києва²⁹. Західний кордон у цьому регіоні співпав із малозаселеною смугою лісів, яка служила розділом між лехітськими і волинськими та хорватськими племенами³⁰. Тому переконливою виглядає гіпотеза Віталія Ляски, що у протографі літописної статті 981 р.³¹ фігурували не Перемишль і Червен, а *хорвати* та *черв’яни*. Редакторська інтерполяція статті кінця XI – початку XII ст. цілком очевидна (“иныя города иже суть и до сего дне под Русью”), а початок Червена згідно зі дендрохронологічним датуванням – друга чверть XI ст.³²

Польська наука свого часу шалено атакувала фрагменти ПВЛ та повідомлення Длугоша про цю війну³³. Була навіть спроба довести, що Перемишль сплутаний із Перемилем на Стирі, але розкопки О. Ратича у 1963-64 рр. спростували цю версію: Перемиль виник не раніше XI ст.³⁴

Схоже, що результати походу 981 р. були закріплені угодою, бо серед дружин Володимира Святославича з’явилася “чехиня другая” Адель, мати Мстислава, Судислава та Станіслава, ймовірно, дочка перемишльського князя³⁵. Олександр Назаренко пробував доводити можливість одруження Володимира з чеською княжною наприкінці 970-х років, пов’язуючи такий шлюб пошуком протидії Ярополку, який шукав союзу з німцями³⁶. Йому справедливо заперечив Юрій Карпов, вказуючи на неприродність династичного зв’язку чеського князя-християнина з руським князем-язичником³⁷. На думку Ігоря Мицька та Юрія Дибби, похід 981 р. був вигаданий при корегуванні літописів Мстиславом Володимировичем, а у цьому році Володимир Святославич просто одружився з дочкою князя Славніка з бічної гілки чеських Пшемислідів³⁸. Дослідники повністю обійшли проблему хорватського князівства з центром у Перемишлі, висловили сумнів у тотожності Червена у ПВЛ з Червеном у Галицько-Волинському літописі, голосливо покритикували Володимира Корольока і не попрабували відшукати аргументи для заперечення слушного зауваження Юрія Карпова. Залишається також незрозумілим, для чого було потрібно “фальшування відповідного фрагменту літопису... прошведськи настроєного князя Мстислава-Гаральда Володимировича у 1118 році”³⁹. Одних міркувань авторів явно недостатньо, щоби заперечити літописне свідчення і довести як міг відбутися шлюб князя-язичника Володимира з християнською принцесою, та ще й за ситуації, коли володінням її батька Русь не загрожувала.

Доводиться констатувати, що кампанія 981 р. закінчилася приєднанням до Києва земель у Побужжі, включаючи т. зв. „Червенські гради” та Посанні⁴⁰, тобто племінних волинських князівств і хорватського Перемишльського князівства, а також, може, і хорватських князівств у Верхньому Придністров’ї, столиця одного з яких Стольсько була зруйнована київськими військами⁴¹. Західний кордон у цьому регіоні співпав з малозаселеною смугою лісів, яка служила розділом між лехітськими і волинськими та хорватськими племенами⁴². Для закріплення Волині тут була заложена фортеця Володимир, яка у 988 р. згадана як новий центр краю⁴³. У 981-82 рр. Володимир повернув до залежності землі вятичів, що, напевно, скористались ослабленням Києва та знову стали незалежними.

У 983 р. київський князь почав війну з ятвягами. Окраїнна пруська земля Ятвягія (Судовія) займала простір між середньою течією р. Німан і верхів’ям р. Нарев. У X ст. її південні межі доходили до витоків Прип’яті й Берестейського Побужжя, де перехрещувалися зі слов’янською колонізацією. Ятвягія у X ст. була торговельним партнером Русі і, напевно, через Прип’ять пов’язувалась з дніпровською торгівлею. В 944 р. у складі посольства Русі був Ятвяг – посол Гуннара, одного з ленних володарів. Війна Володимира з ятвягами стала війною за закріплення у Бузько-Німанському межиріччі й витоках Нареві. Ятвяги були розбиті, і частина їх була змушена до сплати данини. Результатом цієї війни виявилася поява фортеці Берестя, яка вже у XI ст. стала містом і центром волості⁴⁴. Перемога над ятвягами була пишно відсвяткована в Києві і закінчилась язичницькою оргією з людськими жертвами. Війна з ятвягами стала також одним із ключових епізодів нової політики київської влади – розширення західних кордонів і закріплення на нових землях.

Досягнувши певних успіхів на Заході, київський уряд (що, після того, як Добриня залишився намісником у Хольмгарді, фактично очолював сам великий князь) зосередився на східних проблемах. У 984 р. Володимир послав військо проти радимичів. На р. Піщані воевода Вовчий Хвіст розбив військо радимичів. Племінне князівство радимичів було ліквідоване. У подальшому земля радимичів як окрема політична одиниця вже не виступає.

У 985 р. Володимир Святославич виступив проти Волзької Булгарії. Це була потужна держава, через яку проходили основні торговельні шляхи з мусульманським світом та Далеким Сходом⁴⁵. Схоже, що Володимир пробував виправити помилку батька, який не скористався нагодою закріпитися у ключових пунктах, що контролювали східну торгівлю. Війна тривала з перемінним успіхом, і скоро обидві сторони погодилися на мир. Умови його влаштували більше Булгар, бо булгари клялися, що „тогда не буди межди нами мира, егіда камень начнет по воде плавати, а хмель погрузнути”⁴⁶. Мир із Булгарією був скріплений черговим шлюбом Володимира Святославича. Волзька Булгарія, для якої транзитна торгівля між Сходом та Заходом стала одним із найважливіших компонентів економіки, старалася ці стосунки укріпляти. Через рік із Булгара прибуло посольство з пропозицією обговорити можливість прийняття Київською Руссю мусульманства⁴⁷. Однак певні непорозуміння, очевидно торговельні, між обома сторонами продовжували існувати, про що свідчать збережені Никонівським літописом повідомлення про військові походи у 994 та 997 рр.⁴⁸, а також інформація В. Татищева про укладення у 1006 р. нової угоди, яка регламентувала болгарсько-руську торгівлю, захищаючи від конкуренції інтереси руських купців та забороняючи болгарським купцям роздрібну торгівлю на селах безпосередньо з тіунами, вірниками, огнищанами та смердами⁴⁹. При цьому, як практикувалося у Візантії, купці обох сторін повинні були мати особливі грамоти з печатками, де вказувалися міста, в яких їм дозволялося торгувати⁵⁰.

Після завершення війни з болгарями у 985 р., спустившись вниз по Волзі, Володимир довершив розгром залишків Хазарського каганату. Але у гирлі Волги розпоряджався вже намісник хорезмшаха Абу Абдаллах Мухаммад, поволзькі хазари перейшли в мусульманство. Союзники Володимира огузи розорили частину хорезмійських факторій. Ігіль було повністю зруйновано, Семендер та інші міста спалено. Позиції хазарів на Доні перейшли до Тмутаракані⁵¹, але у гирлі Волги та на берегах Каспія закріпитися не вдалося.

Завершуючи політичне об'єднання східнослов'янських племен, Володимир Святославич не міг не бачити невдачі спроби створення загальноруського пантеону язичницьких богів, який був покликаний служити ідеї духовного об'єднання. Культ Перуна-Одина, нав'язаний військовою партією як верховне божество пантеону, напевно, скоріше нагадував приєднаним до Києва племенам про поразку їх божеств. Тому київський князь все більше схилився до прийняття однієї зі світових релігій.

Християнство з часів Аскольда пустило глибокі корені у різних верствах київського населення. Прийняттям християнства Володимир вводив Київську Русь в орбіту цивілізованих країн і вирішував проблеми стратегічно важливого союзу з Візантією. Підготовка до цієї реформи тривала у 986-987 рр. Язичники у Києві зберігали сильні позиції. Свого часу спроби запровадження християнства закінчилися втратою влади для Аскольда, Ольги та Ярополка. Жорстокі репресії проти християн у перші роки правління Володимира тільки укріпили язичницьку партію. Володимирі потрібен був вагомий зовнішньополітичний успіх – ріноправний союз із Візантією, якого так добивалися його попередники. Він послав на допомогу імператору Василю II 6-тисячний корпус, котрий в 988 р. у битві під Хрисополем допоміг розбити узурпатора Варда Фоку. Зволікання імперії у виконанні домовленості змусили Володимира до походу проти Херсонеса – головного опорного пункту Візантії у Криму. Здобуття сильно укріпленого Херсонеса влітку 988 р. при допомозі священика Анастаса (який, можливо, брав участь у попередніх переговорах, де йшла мова про прийняття християнства), котрий пустив стрілу із запискою, у якій вказувалося розташування міського водогону, завершилось союзною угодою, шлюбом Володимира з Анною, сестрою імператорів Василя II та Костянтина VIII⁵².

За новою мирною угодою стосунки між обома сторонами стали не тільки рівноправними, але й союзними. З того часу взаємини між обома землями, особливо у культурній та духовній сферах, були тісними аж до падіння самої Візантії. Можна стверджувати, що Русь із цього часу стала частиною Візантійської православної цивілізації⁵³. Візантія отримала постійний 6-тисячний руський корпус, котрий у 991-995 рр. супроводжував Василя II у всіх походах. У 999 р. корпус особливо відзначився при взятті Шейзара, Рафаней й Едесси, що було відмічено арабським хроністом із Антіохії ібн Яхья. Відзначився корпус і при завершенні завоювання Болгарії. Головним же результатом Херсонеської війни було прийняття християнства на Русі⁵⁴.

Досі триває дискусія щодо першого митрополита Русі. На мій погляд найбільш аргументованою виглядає версія М. Брайчевського, що митрополити Михайло Сірін та Леон, які відкривають усі відомі списки, були поставлені за часів Аскольда. З того періоду Візантія постійно висвячувала київських митрополитів. В

часи Ярополка цей престол займав Феоділакт Севастійський. Десь близько 990–992 рр. митрополитом був поставлений Іоанн, при якому і ввели Церковний устав Володимира⁵⁵. Схоже, що у 988–989 рр. Феоділакта вже не було і київська кафедра залишалась пустою. Інакше митрополит неминуче брав би участь у хрещенні країни. Здається, що тоді управляв справами церкви пресвітер Анастас Корсунянин, якому довірили і Богородичну (Десятинну) церкву. Можна погодитися і з іншою здогадкою М. Брайчевського щодо існування на Русі до реформи Володимира кількох єпископських кафедр, зокрема у столиці (чи Переяславі), Новгороді (Хольмгарді), Ростові, а також, можливо, і у Білгороді, Чернігові та Володимирі-Волинському⁵⁶. Щодо реальності існування новгородського (хольмгардського) єпископа Іоакима (Якіма Корсунянина), який згадується у списках новгородських єпископів⁵⁷ і смерть якого ці літописи датують 1030 р., сумнівів немає. Він міг бути і автором літопису, частина якого збереглася у пізнішому фальсифікаті. Фрагмент розповіді, писаний від першої особи („Мы же стояхом на Торговом стране, ходихом по торжисчам и улицам, учахом люди, елико можахом...”⁵⁸), яка містить живі і детальні подробиці насильного хрещення Хольмгарда намісником Добринею та київським тисяцьким Путятю, який привів ростовську дружину, очевидно, після попереднього походу в цю землю (про що також зберігся відгомін у пізніших джерелах), з іменами посадника Воробєя Стояновича, Угоня та інших досить образний („Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем”) і вірогідний. Якщо ця розповідь не належала самому єпископу Іоакиму, то її автором був священник з його оточення. Певною мірою підтверджує її і Никонівське зведення в розповіді про дві спроби хрещення новгородців⁵⁹. Під час першої спроби, напевно, було поставлено церкву Преображення, яку містичі знищили⁶⁰. Поза сумнівами: утвердження християнства, особливо серед різноетнічного населення окраїн Київської Русі, відбувалося не без насильства.

Разом з трофеями з Херсонесу вивезли мощі св. Климента і св. Фіва. Климент I був третім римським єпископом (88–97), якого заслали до Херсонесу, де він закінчив свої дні бл. 103 р. (ніби-то був прив’язаний до якоря і втоплений у морі). У IV ст. на його могилі була поставлена церква, яка в міру наступу моря опинилась на невеликому острові. З часом церква виявилась покинутою, а ім’я одного з перших римських пап забулося. Лише приїзд св. Кирила-Костянтина у 861 р. привів до урочистого перенесення останків св. Климента в головний храм. Процесію очолювали херсонітський архієпископ Георгій і стратиг Никифор. Саме завдяки творцю слов’янського алфавіту св. Кирилу і св. Климент став одним з найбільш шанованих святих у Києві. Його мощі загинули під час розгрому Десятинної церкви в 1240 р. (легенда про перенесення св. Кирилом останків Климента до Риму неправдоподібна)⁶¹. Св. Фів був учнем св. Климента і одним з подвижників раннього християнства, який помер у Херсонесі. Деякі вчені сумніваються, що мощі св. Климента, які зберігалися у Десятинній церкві, справді належали одному з перших римських пап. Вони вказують на можливість заслання св. Климента у Херсонес Фракійський. Нам здається, що у більшості випадків, коли відсутні джерела, варто віддавати перевагу традиції.

Повернувшись із Криму, Володимир провів і реформу місцевого управління. Замість племінних князів у більшості земель були посаджені намісниками його сини. Із значних центрів князів-намісників не виявилось тільки у Чернігові та Перемишлі. Можливо, там на той час ще залишались князі з місцевих племінних династій. Ця реформа Володимира була спрямована на ліквідацію місцевих династій і перетворення Київської Русі на централізовану державу, очолену каганом-імператором із династії Рюриковичів. Тому нові адміністративні одиниці мали би не співпадати з кордонами колишніх племінних князівств, але в кінцевому результаті саме в цьому вона виявилась нерадикальною і по суті започаткувала роздроблення країни на удільні князівства на чолі з Рюриковичами⁶².

Прийняття християнства прискорило процес будівництва. Візантійські майстри принесли найсучаснішу для того часу техніку кам’яного зодчества, мистецтво мозаїки і фрески. Розпочався широкий культурний обмін із Візантією, яка залишалась спадкоємницею античних традицій. Значення цього обміну важко переоцінити. Крім будівництва Десятинної церкви, кам’яного княжого терему, встановлення на Подолі квадриги коней і двох мідних статуй, вивезених з Херсонесу, зводилися десятки храмів і новобудов, про які потім згадував Тімар Мерзебурзький.

Рівночасно почалося широке будівництво укріплень, перш за все для захисту столиці з півдня, де їй могли загрожувати кочовики. Почала будуватися Стугненська лінія оборони, за нею – Пороська. Київ прикрила сітка укріплених міст. У 989 р. було зложено Василів (назване на честь християнського патрона князя Володимира), у 990 р. – Білгород. Для оборони південних кордонів була організована система застав. Зберігся цілий епос про героїзм цих богатирських застав. В їх числі билини про Іллю Муромця, Олексія Поповича, Добриню Микитича (за яким можна бачити реального Добриню Марковича, дядька князя Володимира). В числі таких богатирів і Ян Усмошвець, який прославився при обороні Переяслава від печенігів у 992 р. За Никонівським літописом Ян Усмошвець за свій подвиг разом з Олексієм Поповичем

були взяті в княжу дружину. У 1001 та 1004 рр. Ян двічі розбив печенігів. Не виключено, що знамениті Змієві вали, загадка яких не розкрита, почали споруджуватись при Володимирі.

Лише у зовнішній політиці після утвердження християнства не відбулося суттєвих змін. У 992 р. Володимир виступив проти хорватів. Схоже, це були хорватські князівства на лівому березі Дністра з центром в Теревовлі та на Верхньому Пруті. Ці території не хотіли визнавати зверхність Києва і, як свідчать археологічні дослідження Б. Тимощука, більшість їх градів загинуло. Польські вчені висували версію ніби мова йшла про повторний похід на Перемишль. Але цій версії суперечить заповіт королеви Оди (992-996), де сказано, що Польща межує з землею Прусів, „usque in locum dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et eb ipsa Cracoa usque od flumen Oddere” („до місця, яке зветься Русь I по кордоні Русі, що простягається до Кракова, і від самого Кракова до ріки Одри”). Так само малоімовірні версії стосовно походу Володимира у Закарпаття. Під час походу прийшло повідомлення про напад печенігів на Київщину і князь повернув військо назад. Із Закарпаття це було би нереально. Крім того напад печенігів могли організувати дністровські хорвати і дружні їм тиверці⁶³.

Для економіки Київської Русі, після встановлення тісних зв'язків із Візантією, величезне значення мав транзитний шлях з Булгару через Київ на Перемишль-Краків-Прагу-Регенсбург. Князь Володимир кинув великі сили, щоб забезпечити безпеку цього шляху від розбійників. Проти них діяв навіть билинний Ілля Муромець, який знищив отамана розбійників, що, напевно, грабували купецькі каравани у муромських лісах („Соловей Розбійник”). Як свідчать джерела, ватаги розбійників були розсіяні, а частина з них страчена.

Довго і вперто велась боротьба проти печенігів. Із 990 р. печеніги почали активно зачіпати руські границі. У 992 р. під Переяславом на Трубежі руська рать нанесла печенігам поразку. Але у 996 р. сам князь Володимир мало не потрапив в полон до печенігів і не розділив долю батька. У 997 р. печеніги взяли в облогу Білгород. У 1000 р. Олексій Попович розбив печенігів, помилково названих Никонівським літописом половцями. У 1001 р. військо, яке очолювали Олексій Попович і Ян Усмошвець, розбило печенізького хана Радмана і взяло в полон трьох його синів. У 1004 р. княжа дружина прийшла на допомогу Білгороду. Печеніги відступили, у їх таборі почалась усобиця, хан Темір був вбитий родичами. У 1008 р. посланий польським королем Болеславом Хоробрим монах-місіонер Бруно рішився на проповідь християнства серед печенігів. Щоб гарантувати його безпеку, був здійснений обмін заложниками, причому з київської сторони головним заложником став князь Святополк Володимирович. Однак вирішити печенізьку проблему до кінця Володимир так і не зміг⁶⁴.

У 995 р. в Норвегії після загибелі ярла Хакона до влади прийшов Олаф Трюггвасон, нащадок Харальда Прекрасноволосого, якого пов'язують з князем Володимиром („Сага про Олафа Трюггвасона” монаха Одда сина Сноррі з Тінгейрарського монастиря в Ісландії (поч. XIII ст.), „Огляд саг про конунгів Норвегії” невідомого клірика з Тронхейма (бл. 1190), „Красивий пергамен” (бл. 1220). Саги розповідають романтичну історію як юний принц був проданий в рабство розбійниками, які захопили його лодь. Потім він потрапив на Русь, був викуплений своїм дядьком Сігурдом, який служив при дворі Володимира, коли той княжив у Хольмгарді. Коли хлопчик на торзі напав на свого мучителя і відкрилося його походження, Володимир взяв його до свого двору. Олаф довго служив у київському війську, а потім брав участь у походах вікінгів у Данію, Грецію, Ірландію, Уельс і Шотландію, не раз вертав на Русь, де його приймали як дома. Ставши норвезьким конунгом, Олаф I здійснив спробу запровадити християнство. При ньому християнство прийняли і в Ісландії. Діяльність короля Олафа Трюггвасона (995-999), якому вдалося при допомозі бондів Треннелагу скинути узурпатора ярла Хакона, знайшла відбиток і у інших норвезьких джерелах⁶⁵.

Союз Володимира з Олафом отримав протидію у Швеції. Син ярла Хакона Ейрік знайшов притулок при шведському дворі. При підтримці шведів Ейрік здійснив наскок на Ладогу, котру йому вдалося взяти і спалити „і робив він це з пимсти і ненависті до Олафа”. Стривожений Володимир виступив з військом до Хольмгарду, але Ейрік відплив до о. Саарема, а далі поплив у напрямку до Данії. Союз датчан з шведами, який сформувався після шлюбу Свейна Роздвоєна Борода з шведською королевою Сігрід Гордячкою, був спрямований проти союзу Норвегії й Київської імперії.

Можливо у Швеції знайшлася особлива підстава для конфронтації з Володимиром. Збереглася легенда про шведського принца, який допоміг Володимирі здобути столицю волинян Волинь. Під 1002 р. Никонівський літопис повідомляє про смерть Малфріда (Манфреда) Сильного⁶⁶. Чому він потрапив у літописи? Може, це був саме той шведський претендент, який служив у київському війську? Дансько-шведський союз вирішив долю Олафа I. Він загинув у 1000 р. і ярли заволоділи Норвегією до 1016 р.

На початку XI ст. стали нормалізуватися відносини з Польщею. Сприяла цьому і місія проповідника Бруно (бл. 970 – 1009), який у 1008 р. пробував навертати у християнство печенігів⁶⁷. Схоже, що тоді вдалося добитися угоди, скріпленої шлюбом Святополка Володимировича з донькою Болеслава Хороброго.

Цікаво, що саме Сятополк Володимирович став заложником у печенігів на час місії Бруно. З польською принцесою у Турів до двору Святополка прибув і колобжезький єпископ Рейберн. Деякі дослідники відносять цей шлюб до пізнішого часу, однак не пізніше 1012 р.⁶⁸.

У 1013 р. Болеслав здійснив невдалий похід на Русь. Можливо, що це була реакція польського князя на переїзди політики Володимира і його зближення з Германською імперією після 1012 р., що загрожувало Польщі. Болеслав став підтримувати сепаратистські настрої свого зятя. Тоді Володимир заарештував і ув'язнив Рейберна, а Святополка перевів у Вишгород, поближе до себе і подалі від Польщі. Після цього Болеслав вдався до союзу з конунгом Кнотом Сильним, який об'єднав під своєю владою Данію, Англію і Норвегію. В свою чергу Володимир вступив у союз з чеським князем Олдріхом (1012-1033, 1034). У 1014 р. Олдріх рішуче відмовив Болеславу Хороброму в допомозі проти німців і навіть затримав главу його посольства наслідного принца Мешка⁶⁹. Дружні відносини склались у Володимира і з угорським королем Стефаном (1000-1038). Никонівський літопис повідомляє про угорське посольство в Київ у 1000 р. Цей союз був скріплений шлюбом дочки Володимира з двоюрідним братом короля герцогом Ласло Саром⁷⁰.

Проповідник Бруно, який прибув до Києва у 1008 р., став близьким ще й до двору германського імператора. Окрім місії польського короля він мав доручення і від Оттона III, чиїм духівником виступав довший час. З того часу і почалося зближення у відносинах Володимира з Германською імперією. У 1012 р. овдовілий Володимир Святославич одружився з дочкою графа Куно фон Енінген. Її мати Рошліта (Рихлінт) була дочкою кайзера Оттона I⁷¹. Остання дружина Володимира померла після 14.08.1018 р.⁷² Мовчання літописів про цей шлюб можна пояснити тим, що Зведення Володимира за початок XI ст. залишилося незакінченим. Зближення Володимира з Германською імперією і стало, напевно, причиною загострення стосунків з Польщею. Ця версія була вперше висунена М. Баумгартеном⁷³ і підтримана В. Королюком⁷⁴, В. Пашуто⁷⁵, М. Свердловим⁷⁶ та Л. Войтовичем⁷⁷. О. Назаренко пробував спростувати цю версію, вважаючи, що дочка графа Куно, ототожненого зі швабським герцогом Конрадом, мала стати дружиною Ярополка Святославина⁷⁸. На вразливість його гіпотези вказали А. Карпов⁷⁹ та Є. Пчолов⁸⁰.

Володимир Святославич першим з київських князів став карбувати власні монети. Златник Володимира важив 4,2 г і дорівнював за вартістю візантійській номісмі та мусульманському динару. Це була високохудожня монета з гербом-тамгою тризубом, портретом князя і словесною легендою. На зворотній стороні знаходилося зображення Христа Спасителя. Такими ж були і ранні срібники з легендою „Володимир на столі - а се його срібло”. Пізніші срібники на звороті замість зображення Христа Спасителя мали тільки тризуб⁸¹.

Значні проблеми мав Володимир з своїми синами. Виховані різними матер'ями вони рідко бачили і не любили батька. Розіслані по своїх дільницях ще дітьми, вони потрапляли під вплив місцевих кіл і не дуже оглядались на Київ. Святополк під впливом тестя готовий був з польською допомогою виступити проти батька. Ярослав у Хольмгарді відмовлявся сплачувати данину на Київ. „Требите путь и мосты мостите” – наказав Володимир, але хвороба змусила його відмовитись від походу. Зібрані війська з ростовським князем Борисом, якого батько викликав до Києва, були послані проти печенігів.

Можливо, що Володимир відчуваючи близьку смерть, хотів призначити своїм наступником Бориса і сподівався, що той перемогою над печенігами завоює авторитет у дружини. 15 липня 1015 р. великий князь Володимир-Василь Святославич помер у своїй приміській резиденції Берестові⁸². Останки Володимира були вночі таємно перевезені до Києва і захоронені в мармуровому саркофазі у збудованій ним Десятинній церкві. Саркофаг, за свідченням інформатора Тітмара Мерзебургського встановили поруч з саркофагом княгині Анни. Гробниці Володимира і Анни були зруйновані у 1240 р. разом з цим храмом. Канонізація св. Володимира відбулася не пізніше XIII ст.

До прийняття християнства Володимир утримував численні гареми. 300 наложниць у нього було у Вишгороді, 300 – у Білгороді, 200 – у Берестові. Але дітей від них у розрахунок не брали. Літописці фіксували лише „законні шлюби” князя і нащадків від них. Навколо цих численних шлюбів тривають дискусії.

Першою дружиною, за свідченням джерел, була дочка одного з вождів шведських вікінгів Олова, перший „шлюб” можна датувати зимою 978/979 рр. Від шлюбу народився найстарший син Володимира – Вишеслав. „Сага про Олафа Трюгвассона” згадує Аллогію чи Аурлогію, язичницю, яка була дружиною конунга Вальдамара-Володимира, тримала половину княжої дружини, а пізніше стала християнкою і схилила до цього мужа⁸³. Дослідники саг вважали, що Аллогіс – це поетичне поєднання образів св. Ольги та Рогнеди, найбільш відомої з дружин Володимира дохристиянського періоду⁸⁴. М. Баумгартен вважав, що Аллогія – це Олова⁸⁵, з чим, напевно, можна погодитися. Г. Глазиріна на підставі „Саги про Інгвара Мандрівника” висунула гіпотезу, що першою дружиною Володимира була дочка шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича⁸⁶. За сагами дочка

конунга Еріка була видана за „конунга фолька зі сходу з Гардаріки”, що умовно можна датувати періодом між 975-995 рр. і загалом добре вписується у історію шлюбу з Оловою⁸⁷.

Зимом 980 р. після здобуття Полоцька Володимир взяв Рогнеду, дочку страченого полоцького князя Рогволода, „узаконивши” в такий спосіб приєднання Полоцького князівства. Етимологія імен „Рогволод – Rongvaldr” та „Рогнеда - Ragnheidr”, без сумніву, скандинавська⁸⁸. Подібні імена зустрічаються у оркнейських ярлів та норвезьких Інглінгів, нащадків Гаральда Прекрасноволосого⁸⁹. Епічна розповідь про гордовиту Рогнеду, що відкинула Володимира як бастарда, також може свідчити про знатність роду Рогволода. Свідченням зв'язку Рогволода з оркнейськими ярлами також може бути його порозуміння з Блудом, котрий, напевно походив з „англійських” вікінгів („blad” – англ. „кров”). Невідомо, як і коли з'явилася у Полоцьку ця династія. Скоріше всього двинським (даугавським) відтинком шляху „з варяг у греки” і за умов схожих на появу Рюрика у Ладозі. Спроби видати Рогволода за слов'янина безпорадні⁹⁰. Володимир дав Рогнеді слов'янське ім'я Горислава⁹¹. Зміст цього імені зовсім не відбиває гіркої долі княгині, його значення: „гори (палай) славна”. Від неї у нього було кілька дітей (Ізяслав, Ярослав, Предслава, Всеволод, Прямислава, і, можливо, ще одна незнана з імені дочка), що досить незвично для жонолюбивого Володимира. Очевидно, що Володимир любив її більше за інших. Після прийняття християнства Рогнеда відмовилась скористатись своїм правом заміжжя. Вона жила під Києвом з дочкою Предславою у с. Предславині на Либеді⁹², а потім виїхала з старшим сином Ізяславом в родинну Полоцьку землю, яку йому було надано, і стала там черницею під іменем Анастасії⁹³. Померла Рогнеда-Горислава-Анастасія у 1000 р.⁹⁴

З літа 980 р. третьою дружиною Володимира стала вдова Ярополка Святославича. Причини цього зв'язку неясні. Чи бастард Володимир у такий спосіб прагнув ще більше закріпити свої права, які після визнання його батьком і так були вагомими, чи просто переможець не міг втриматися від спокуси, чи вдова Ярополка справді була такою красивою? Коли від цього зв'язку народився Святополк, супротивники Володимира говорили, що він „от двою отцю, от Ярополка и от Володимера”⁹⁵. Подальша доля „грекині” невідома. В. Татищев подав її ім'я як Предслава.⁹⁶ Джерело цієї інформації незнане і не відомо наскільки можна йому довіряти.

В ході кампанії 981 р. серед жінок Володимира з'явилися дві „чехині”: Малфріда і Аделя. Успіх в такий короткий термін такої грандіозної кампанії був би неможливим без союзів з місцевими племінними князями. Не тільки хорватські, але й волинські князівства перебували під впливом Великоморавської держави. У Перемишлі, можливо, і правила династія чеського походження. Малфріда, судячи з її скандинавського імені, була дочкою турівського князя, нащадком легендарного Тура. Сином Малфріди був, схоже, Святослав. Малфріда померла у 1002 р. Аделя, можливо, була донькою перемишльського князя. Ім'я Адель досить ймовірно для перемишльської княжни, яка дійсно могла бути моравського чи чеського походження. Синами Аделі були Мстислав, Станіслав та Судислав. Версії О. Назаренко, І. Мицька та Ю. Дибі щодо можливості одруження Володимира з чеською княжною у період коли він ще не був християнином, як зазначалося вище, невірогідні.

У 985 р. Володимир Святославич черговий мир скріпив „шлюбом” з болгарською княжною. Від неї народилися Борис та Гліб.

Союз із Візантією у 989 р. було скріплено шлюбом із принцесою Анною⁹⁷, дочкою імператора Романа II (959-963). Анна народилася у 1063 р. і померла у 1011 р.⁹⁸. Правдоподібно від Анни народилася Марія-Добронега.

Останній ймовірний шлюб Володимира Святославича відбувся у 1012 р. із родичкою кайзера Оттона I, дочкою графа Куно фон Енінген.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Див.: *Гильфердинг А.Ф.* Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром // Русская беседа. 1856. Кн. 1; *Майков Л.Н.* О былинах Владимиров цикла. Санкт-Петербург, 1863; *Костомаров Н.И.* Князь Владимир Святой // Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1873. – С. 1-7; *Розен В.Р.* Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхья Антиохийского. Санкт-Петербург, 1883; *Завитневич В.* Владимир Святой как политический деятель. Киев, 1883; *Його жс.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Труды Киевской Духовной Академии. 1888. Январь; *Соболевский А.И.* В каком году крестился Владимир? // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1888. Июнь; *Его же.* Год крещения Руси // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. 1888. Кн. 2; *Фортинский Ф. Я.* Крещение князя Владимира на Руси по западным известиям // Там же. 1888. Кн. 2; *Бубнов Н.* Сборник писем Герберта как исторический источник 983-997. Т. 2. Отд. 1. Санкт-Петербург, 1889; *Abracham W.* Organizacja kościoła w Polsce do połowy XIII wieku. Lwów, 1893. - S. 40-50; *Павлов А.С.* Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сириным // Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца. 1896. Кн. 11. Отд. 2. – С. 22-26; *Лебединцев П. Г.* Примечания к „Догадке”

А. С. Павлова // Там же. С. 27–33; *Срезневский И. И.* Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г. Санкт-Петербург, 1897; *Величко Г.* Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. // Записки НТШ. Т. 6. 1898. С. 1–36; *Лопарев Х. М.* Русь и греки. Санкт-Петербург, 1898; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. Санкт-Петербург, 1906; *Его же.* Как назывался первый русский христианин-мученик // Изв. Отделения Русского Языка и Словестности. 1907. № 9; *Его же.* Один из источников летописного сказания о крещении Владимира // Сб. ст. по славяноведению, посвящ. М. С. Дринову. Харьков, 1908; *Его же.* Мстислав Лютый в русской поэзии // Сб. Харьк. ист.-филол. об-ва. Т. 18. 1909; *Бертъе-Делагард А. Л.* Как Владимир осаждал Корунь // Изв. Отделения Русского Языка и Словестности. Т. 14. Кн. 1. 1909; *Васильевский В. Г.* К истории 976–986 годов // Васильевский В. Г. Труды. Т. 2. Санкт-Петербург, 1909; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. С. 485–538; *Пархоменко В.* Начало христианства Руси. Полтава, 1913; *Его же.* Характер и значение эпохи Владимира // Уч. зап. Ленинградского ун-та. Сер. ист. наук. 1941. № 8; *Айналов Д.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память князя Владимира. Петроград, 1917; *Соколов Б. М.* Эпические сказания о женьтибе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса) // Уч. зап. Саратовского гос. ун-та. 1923. Т. 1. Вып. 3. – С. 96–99; *Braun F.* Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X–XIV. Jahrhunderts // Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag. Hall, 1924. – S. 157–167; *Греков Б. Д.* „Повесть временных лет” о походе Владимира на Корсунь // Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. III (60). Симферополь, 1929; *Baumgarten N.* Olaf Trygvason roi de Norvege et ses relations avec Saint Vladimir de Russie // Orientalia Christiana. Т. 24. F. 73. Roma, 1931; *Idem.* Saint Vladimir et la conversion de la Russie // Orientalia Christiana. Т. 27. F. 73. Roma, 1932; *Korduba M.* Stosunki polsko-ukrainskie w wieku X–XIII // Sprawy narodowościowe. Т. 7. Warszawa, 1933. – S. 749–760; *Рыдзевская Е. А.* Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Тригвасоне // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 2. Ленинград, 1935; *Бахрушин С. В.* К вопросу о крещении Руси // Историк-марксист. 1937. № 2; *Приселков М. Д.* Русско-византийские отношения IX–XII вв. // Вестник Древней Истории. 1939. № 6. С. 112–136; *Мошин В. А.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Byzoslavica. Т. 9. 1947–48. S. 55–85; *Его же.* Послание русского митрополита Леона об опресноках в Орхидской рукописи // Byzantoslavica. Т. 24. Z. 1. 1963. С. 90–98; *Lowmiański H.* Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów // Przegląd Historyczny. Т. 41. 1950; *Obolensky D.* Le patriarcat byzantin et les Metropoles de Kiev // Atti del VIII Congresso internazionale di Studii Byzantini. 1951. Vol. 1. 1953; *Левченко М. В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // Византийский Временник. Т. 7. 1953; *Labuda G.* Saga o Stryzbjornie, jorlu Jomsborga // Slavica Antiqua. Т. 4. 1954. S. 310–312; *Dvornik F.* Byzantin political ideas in Kievan Russia // DOP. № N 9/10. 1956; *Kamianśki A.* Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jecwieskim w rejonie rzeki Stiny // Wiadomości Archeologiczne. Т. 23. Zesz. 2. 1956. S. 165–168; *Астахова А. М.* Илья Муромец в русском эпосе // Илья Муромец. Москва-Ленинград, 1958; *Талис Д. Л.* Из истории русско-корсунских политических отношений в IX–X вв. // Византийский Временник. Т. 14. 1958; *Якобсон А. Л.* К истории русско-корсунских связей (XI–XIV вв.) // Византийский Временник. Т. 14. 1958; *Persowski F.* Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław-Kraków-Warszawa. – 1962; Память и похвала Иакова мниха Владимиру / Изд. А. А. Зимин // Краткие Сообщения Ин-та Славяноведения. Вып. 37. Москва, 1963. – С. 66–75; *Porpe A.* Uwagi o najstarszych dziejach kosciola na Rusi. Zs. 1. // Przegląd Historyczny. Т. 55. Z. 3. 1964. – S. 370–379; *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 73–108; *Исаевич Я. Д.* Грады Червенские и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Москва, 1964; *Рыбаков Б. А.* Владимировы крепости на Стугне // Краткие Сообщения Ин-та Археологии АН СССР. Вып. 100. Москва, 1965; *Ратиц А. А.* Исследования городища в с. Перемиль на Волыни в 1963–1964 гг. // Мат. сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР. Баку, 1965. – С. 140–141; *Kuczyński S. M.* O wyprawie Włodzimierza I ku Lachóm na podstawie wzmiianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych // Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w. Warszawa, 1965. – S. 33–118; *Ericsson K.* The earliest conversion of the Rus’ to Christianity // The Slavonic and East European Review. Vol. 44. 1966. № 102. P. 96–112; *Исаевич Я. Д.* До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. Вип. 6. Київ, 1971; *Его же.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. – С. 156–170; *Поппэ А. В.* Истоки церковной организации Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972; *Свердлов М. Б.* Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв. // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Москва, 1972. – С. 145–156; *Гордиенко Н. С.* Крещение Руси. Ленинград, 1984; *Рапов О. М.* О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами // Вопросы Истории. 1984. № 6; *Богданова Н. М.* О времени взятия Херсона князем Владимиром // Византийский Временник. Т. 47. 1986; *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 115–205; *Руднев В. А.* Слово о князе Владимире. Москва, 1989; *Толочко П. П.* Володимир Святославич // Толочко П. П. Історичні портрети. Київ, 1990. – С. 13–74; *Котляр Н. Ф.* Владимир „Красное Солнышко” // Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. Київ, 1990. С. 69–83; *Картов А. Ю.* Владимир Святой. Москва, 1997; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. – С. 232–245.

² *Татищев В. Н.* История Российская с самых древних впемен. Кн. 1. Ч. 2. Москва, 1769. – С. 489–490; *Бернштам Т.* “Слово” об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотьих богах Руси // Полярность в культуре. Альманах “Канун”. Санкт-Петербург, 1996. Вып. 2. – С. 108.

³ *Прозоровский Д. И.* О родстве св. Владимира по матери // Записки импер. АН. Т. 5. Санкт-Петербург, 1898. – С. 17–26; *Членов А. М.* Древляньське походження князя Володимира // Український історичний журнал. 1970. № 9. – С. 102–105; *Его же.* На родине Добрыни Никитича // Дружба народов. 1975. № 8. – С. 234–247; *Его же.* По следам Добрыни. Москва, 1986. 287 с.

⁴ *Шахматов А. А.* Мстислав Лютый в русской поэзии // Сборник Харьковского историко-филологического об-ва. Т. 18. Харьков, 1909. – С. 75–93.

⁵ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 196; *Поппэ А.* Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники. 1973 г. Москва, 1974. С. 91; *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. Москва, 1997. – С. 15.

⁶ *Мицько І.* Українсько-чеські зв’язки та історія Підгір’я X–XI століть // П’яті Ольжині читання. Львів–Броди, 2011. – С. 68–69.

⁷ *Діба Ю.* Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці // П’яті Ольжині читання. Плісеськ, 7 травня 2010 р. Львів–Броди, 2011. – С. 23–28; *Його ж.* “И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни”; перший приклад “музеєфікації” чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культури. Вип. 5. Львів, 2011. – С. 9–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. 2011. Ч. 4 (36). Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. Київ, 2011. С. 20–28; *Його*

- ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу // Там само. 2012. Ч. 2 (28). С. 20-42; *Його ж.* Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. Вип. 6. Львів, 2012. – С. 37-70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. Вип. 8. Луцьк, 2012. – С. 26-39; *Його ж.* Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Вип. 47. Луцьк, 2013. – С. 212-227.
- ⁸ *Арциховский А. В.* Археологическое изучение Новгорода // *Материалы и исследования по археологии СССР* (далі МИА). № 55. Москва, 1956. – С. 15, 42-43.
- ⁹ *Янин В. Л.* Возможности археологии в изучении древнего Новгорода // *Вестник АН СССР*. 1973. № 8. – С. 67-70.
- ¹⁰ Див.: *Монгайт А. Л.* Оборонительные сооружения Новгорода Великого // МИА. № 31. Москва, 1952; *Орлов С. Н., Воробьев А. В.* Оборонительные укрепления древнего Новгорода. Новгород, 1959; *Косточкин В.В., Орлов С.Н., Раппопорт П.А.* Новые данные об укреплениях новгородского острога // *Памятники культуры*. Вып. 3. Москва, 1961; *Колчин Б.А.* Дендрохронология Новгорода // МИА. № 117. Москва, 1963; *Его же.* Хронология новгородских древностей // *Новгородский сборник*. 50 лет раскопок Новгорода. Москва, 1982. – С. 156–177; *Орлов С.Н.* К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода // *Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та*. Т. 1. 1965; *Его же.* По поводу статьи М. Х. Алешковского и Л. Е. Красно-речева // *Советская археология*. 1972. № 2; *Алешковский М. Х., Красноречев Л. Е.* О датировке вала и рва Новгородского острога // *Советская археология*. 1970. № 4; *Их же.* К датировке вала и рва новгородского острога (ответ С. Н. Орлову) // Там же. 1972. № 3; *Янин В.Л., Колчин Б. А.* Итоги и перспективы новгородской археологии // *Археологическое изучение Новгорода*. Москва, 1978. – С. 5-56; *Колчин Б. А., Черных Н. Б.* Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология) // Там же. – С. 57-116; *Янин В. Л.* Тихвинский раскоп // Там же. С. 117–134; *Колчин Б. А., Хорошев А. С.* Михайловский раскоп // Там же. – С. 135-173.
- ¹¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Москва–Ленинград, 1950. – С. 181.
- ¹² Там же. – С. 20, 204.
- ¹³ Там же. – С. 33.
- ¹⁴ *Янин В. Л., Алешковский М. Х.* Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // *История СССР*. 1971. № 2. – С. 32-61.
- ¹⁵ Див.: *Янин В. Л.* Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // *Новгородский исторический сборник*. Т.1 (11). Ленинград, 1982. – С. 83; *Джаксон Т.Н.* Hólmgarðr – Новгород: “Город на острове” или “Хьльм-городъ”? // *Джаксон Т. Н. Austri и Gördum*. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва, 2001.
- ¹⁶ *Ершеский Б. Д.* Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. // *Археологическое изучение Новгорода*. Москва, 1978. – С. 233.
- ¹⁷ *Носов Е. Н.* Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // *Новгородский исторический сборник*. Т.2 (12). Ленинград, 1984. – С. 3-38.
- ¹⁸ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. – С. 23, 208.
- ¹⁹ *Дуба Ю.* Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? // *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. 2013. – С. 15-30; *Duba J.* Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background // *Latvijas Arhivi*. 2013. № 1/2. Р. 30-71; *Його ж.* Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя. Львів, 2014. 484 с.
- ²⁰ *Войтович Л.* Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века // *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5. История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. – С. 7-18.
- ²¹ *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. Москва, 1978.
- ²² *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. – С. 317; ПВЛ. Т. 2. Лихачев Д. С. Комментарии. Москва-Ленинград, 1950. – С. 324; *Толочко П. П., Боровський Я. С.* Язическе капище в „городі” Володимира // *Археологія Кева*. Дослідження і матеріали. Київ, 1979; *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. – С. 112–114; *Боровський Я. С.* Світогляд давніх киян. Київ, 1992. – С. 19-29, 49-71.
- ²³ *Толочко П. П.* Древний Киев. Киев, 1976. – С. 32-54.
- ²⁴ ПВЛ. – Ч.1. – С.84
- ²⁵ *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. – С. 87-88.
- ²⁶ Дагоме (Дагоберт) – хресне ім'я Мешка I (*Łowmiański H.* Imię chrzestne Mieszka I // *Slavia occidentalis*. Т. 19. Poznań, 1948. S. 203–308; *Rospond S.* Mileniowe badania onomasty. I. Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego // *Język Polski*. Т. 40. 1960. № 1. – S. 17-27; *Щавелева Н. И.* Дагоме юдекс // *Польские латиноязычные средневековые источники*. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1990. – С. 25-27).
- ²⁷ Документ зберігся у копіях XI–XII ст. Автентичність його не викликає сумнівів.
- ²⁸ Детальніше про документ і кордони див.: *Fabre P.* La Pologne et le Saint Siége. Études d'histoire dédiés à G. Monod. Paris, 1896; *Рташник J.* Dagome iudex. Kraków, 1911; *Zakrzewski S.* Najdawniejsza bulla dla Polski. Spostrzeżenia nsd dokumentem Dagome iudex. Lwów, 1921; *Koczy L.* Dagome iudex, Schinesge i Ambaba // *Roczniki Historyczne*. Т. 12. Poznań, 1936. S. 1–26; *Kozłowska-Budkowa Z.* Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Cz. 1. Kraków, 1937. № 2. S. 2–3; *Labuda G.* Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex // *Nasza Przeszłość*. Т. 4. Kraków, 1948. S. 33–35; *Idem.* Studia nad początkami państwa Polskiego. Т. 2. Poznań, 1988. S. 240–263; *Кętrzyński S.* Dagome iudex // *Przegląd Historyczny*. Т. 41. Warszawa, 1950. S. 133–138; *Sułowski Z.* Geografia dokumentu Dagome iudex // *Slavia Antiqua*. Т. 4. 1953. S. 232–248; *Kowalenko W.* Znowu o Dagome iudex // *Roczniki Historyczne*. Т. 24. Poznań, 1958. – S. 233-304; *Bogdanowicz P.* Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex // *Roczniki Historyczne*. Т. 25. Poznań, 1959. – S. 9-324; *Kurbisówna B.* Dagome iudex – studium krytyczne // *Początki państwa Polskiego*. Księga Tysiąclecia. Т. 1. Poznań, 1962. – S. 363-424; *Buczek K.* Zagadnienie wiarygodności regestu Dagome iudex // *Studia Źródłoznawcze*. Т. 10. 1965. – S. 117–139; *Łowmiański H.* Początki Polski. Т. 5. Warszawa, 1973. – S. 595-621
- ²⁹ *Ратич О. О.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. Політичне становище // *Торжество Історичної Справедливості*. Львів, 1968. – С. 44-50; *Исаевич Я.Д.* „Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами // *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, 1972. – С. 107-124.
- ³⁰ Див.: *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долини Сяном // *Записки НТШ*. Т. 138-140. Львів, 1925. – С. 159-245.

- ³¹ Автор за верифікованою хронологією відносить події до 979 р., що залишається дискусійним.
- ³² *Ляска В.* Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriiane/Zuireani “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі // *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. Львів, 2014. С. 9–71; *Його жс.* Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. / Автореферат дис. к.і.н. Львів, 2015. – С. 8.
- ³³ *Korduba M.* Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII // *Sprawy narodowościowe*. R. 7. Warszawa, 1933. Cz. 6; *Kuczyński S.M.* Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku // *Początki Państwa Polskiego*. T. 1. Poznań, 1962. S. 240–254; *Idem.* O wyprawie Włodzimerza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w *Opowieści lat doczesnych* // *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w.* Warszawa, 1965. – С. 33-118.
- ³⁴ *Ратич А. А.* Исследования городища в с.Перемиль на Волини в 1963-1964 гг. // *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1963 г. в СССР*. Баку, 1965. – С. 140-141
- ³⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 235.
- ³⁶ *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. Москва, 2001. – С. 365-367.
- ³⁷ *Карпов Ю. В.* Владимир Святой. Москва, 1997. – С. 379.
- ³⁸ *Мицько І.* Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століття // П'яті Ольжині читання. Пліснеськ, 7 травня 2010 р. Львів, 2011. С. 63–67; *Діба Ю., Мицько І.* Про видуманий похід 981 р. князя Володимира на ляхів. Львів, 2014 // інтернетресурс: zbguc.eu/node/28650
- ³⁹ *Діба Ю., Мицько І.* Про видуманий похід 981 р. – С. 15.
- ⁴⁰ *Ратич О. О.* Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодалної роздробленості. Політичне становище // *Торжество Історичної Справедливості*. Львів, 1968. – С. 44-50; *Исаевич Я. Д.* „Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами // *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, 1972. – С. 107-124.
- ⁴¹ *Войтович Л.* „Білі хорвати” чи „карпатські хорвати” // *Миколаївщина. Збірник наукових праць*. Т. 1. Львів, 1998. – С. 49-79.
- ⁴² *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долинін Сяном // *Записки НТШ*. Т. 138-140. 1925. С. 159–245.
- ⁴³ *Никоновская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. Санкт-Петербург, 1862. – С. 63.
- ⁴⁴ *Лысенко П. Ф.* Работы Брестского отряда // *Археологические открытия за 1972 г.* Москва, 1973. – С. 363-364; *Его же.* К вопросу об исторической топографии древнего Бреста // *Материалы IX конференции молодых ученых АН БССР*. Минск, 1965. – С.82-87; *Его же.* Берестье. Минск, 1985.
- ⁴⁵ *Смирнов А. П.* Волжские болгары. Москва, 1951; *Фахрутдинов Р.Г.* Очерки по истории Волжской Булгарии. Москва, 1984. С. 8–45; *Город Болгар. Очерки истории и культуры* / Отв. ред. Г.А.Федоров-Давыдов. Москва, 1987; *Моця А.П.* Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* Киев, 1985.
- ⁴⁶ *Лаврентьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Москва, 2001. Стб. 84; *Никоновская летопись* // *ПСРЛ*. Т. 9. – С. 42.
- ⁴⁷ *Фахрутдинов Р. Г.* Очерки. – С. 44
- ⁴⁸ *Никоновская летопись*. – С. 65-66.
- ⁴⁹ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 2. Москва, 1965. – С. 88-89.
- ⁵⁰ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Кн. 1. Т. 1–2. Москва, 1988. – С. 180-181, 309.
- ⁵¹ Див.: *Артамонов М. И.* Очерки древней истории хазар. Ленинград, 1936; *Его же.* История хазар. Ленинград, 1962; *Якубовский А. Ю.* К вопросу об исторической топографии Итиля и Болгар в IX–XII вв. // *Советская Археология*. Т. 10. 1948; *Рыбаков Б. А.* Русь и Хазария (К исторической географии Хазарии) // *Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия*. Москва, 1952; *Его же.* О роли Хазарского каганата в истории Руси // *Советская Археология*. Т. 18. 1953; *Шахсаидов А. Р.* О проникновении христианства и ислама в Дагестан // *Уч. Записки Ин-та Истории Языков и Лит.* Т. 3. Дербент, 1957; *Котович В. Г.* Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера // *Древности Дагестана*. Махачкала, 1974; *Магомедов М. Г.* Древние политические центры Хазарии // *Советская Археология*. 1975. № 3; *Его же.* Образование Хазарского каганата. – Москва, 1983; *Плетнева С.А.* Хазары. Москва, 1978. – С. 70-71, 77; *Её же.* На славяно-хазарском пограничье. – Москва, 1989; *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979.
- ⁵² *Линниченко И. А.* Современное состояние вопроса об обстоятельствах крещения Руси // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1886. № 12; *Завитневич В.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // *Труды Киевской Духовной Академии*. 1888. Январь; *Фортинский Ф.Я.* Крещение князя Владимира на Руси по западным известиям // *Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца*. Киев, 1888. Кн. 2; *Бертье-Делягард А.Л.* Как Владимир осаждал Корсунь // *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 14. Кн. 1. 1909; *Гриневиц К.Э.* Стены Херсонеса Таврического // *Херсонесский сборник*. Вып. 2. 1927; *Белов Г.Д.* Херсонес Таврический. Ленинград, 1948; *Талис Д.Л.* Из истории русско-корсунских политических связей в IX–X вв. // *Византийский Временник*. Т. 14. 1958; *Рапов О.М.* О дате принятия христианства князем Владимиром // *Вопросы истории*. 1984. № 6; *Богданова Н.М.* О времени взятия Херсона князем Владимиром // *Византийский Временник*. Т. 47. 1986; *Гломозда К.Ю.* Критика тлумачень причин християнізації Русі в буржуазній історіографії // *Український історичний журнал*. 1987. № 3; *Абрамов А.И.* Роль Византии и Болгарии в крещении Руси // *Введение христианства на Руси* / Отв. ред. А.Д.Сухов. Москва, 1987. – С. 78-91.
- ⁵³ Див.: *Тойнби А. Дж.* Постижение истории. Москва, 1991.
- ⁵⁴ *Голубинский Е.* История русской церкви. Т. 1. Ч. 1. Москва, 1901; *Пархоменко В.* Начало христианства Руси. Полтава, 1913; *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 1913; *Бахрушин С. В.* К вопросу о крещении Руси // *Историк-марксист*. 1937. № 2; *Гордиенко Н. С.* Крещение Руси. Ленинград, 1984; *Сухов А. Д.* Социальные предпосылки и последствия крещения Руси // *Введение христианства на Руси* / Отв. ред. А. Д. Сухов. Москва, 1987. – С. 8-20; *Рапов О. М.* Официальное крещение Руси в конце X в. // Там же. – С. 92-123; *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. – С. 115-229; *Котляр М.Ф.* Насадження християнської ідеології урядом Київської Русі // *Запровадження християнства на Русі*. Київ, 1988. – С. 34-94; *Толочко О.Л.* Місце церкви у соціальному розвитку давньоруського суспільства // Там само. – С. 130-141.
- ⁵⁵ *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. – С. 160-165.
- ⁵⁶ Там же. – С. 163-165.
- ⁵⁷ *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода*. Москва-Ленинград, 1950. – С. 160, 163, 473, 551.
- ⁵⁸ *Татищев В.Н.* История Российская. Т. 1. Москва-Ленинград, 1962. – С. 112.
- ⁵⁹ *Никоновская летопись*. – С. 64.

- ⁶⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1. – С. 308.
- ⁶¹ Приселков А. Климент Римский и его Послания. Санкт-Петербург, 1887.
- ⁶² Брайчевский М. Ю. Административная реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // Записки НТШ. Т. 225. Львів, 1993. – С. 147-166.
- ⁶³ Войтович Л. Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів, 2001. – С. 195-210; *Його ж.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. – С. 105-132; *Його ж.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. – С. 6-39; *Його ж.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. – С.13-54; *Його ж.* Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного // *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. Харків, 2013. – С. 71-101; *Vojtovuč Leontij. Chrovati et altera Chrovati* // *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija / Priredio Jevgenij Rašcenko*. Zagreb, 2014. – S. 207-254.
- ⁶⁴ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев, 1884; *Расовский Д.А.* Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. – Т.6. – Прага, 1933. – С.1-64; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях // *Материалы и исследования по археологии*. № 62. Москва, 1958.
- ⁶⁵ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX – XIV вв. Москва, 1978. С. 29–41; *История Норвегии / Отв. ред. А. С. Кан*. Москва, 1980. – С. 102, 134, 135, 138, 586.
- ⁶⁶ Никоновская летопись. – С. 68.
- ⁶⁷ Оглоблин Н. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II // *Киевские университетские известия*. 1873. № 8. – С. 1–15; *Heine R.* Der Heilige Bruno von Querfurt. Berlin, 1877; *Свердлов М. В.* Известие о Руси в Хронике Титмара Мерзебургского // *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1975 г. Москва, 1976. – С. 102-112.
- ⁶⁸ *Balzser O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895. S. 69–70; *Grabski A.F.* Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku // *Slavia Orientalis*. Т. 6. 1957. – S. 171-173; *Jasiński K.* Rodowód pierwszych Piastów. Warszawa-Wrocław, 1992. S. 120–122.
- ⁶⁹ *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X – XVIII вв.). Т. 1. Прага, 1935. – С. 47; *Fiala Z.* Vztah Českého státu k německé říši do počátku 13. století // *Sbornik historický*. Т. 6. 1959. – S. 50-59.
- ⁷⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum requimque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 1 / Ed. I.Szentpétery. Budapest, 1937. – P. 344.
- ⁷¹ *Thietmar von Merseburg. Chronik*. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. Berlin, 1962. Lib. 7. P. 285; *Annalista Saxo Chronicon (741-1139) / Ed. G.Waitz* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 6. Hannoverae, 1841. P. 688
- ⁷² *Monumenta Germaniae Historica*. Т. 2. Hannoverae, 1829. – P. 796.
- ⁷³ *Vaumgarten N.* Le dernier mariage de Saint Vladimir // *Orientalia Christiana*. Vol. 2. № 61. Roma, 1930. – P. 165-168.
- ⁷⁴ *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X-XI вв. Москва, 1964. – С. 227.
- ⁷⁵ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. – С. 122, 419.
- ⁷⁶ *Свердлов М. Б.* Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // *Проблемы истории международных отношений*. Ленинград, 1972. – С. 290-291; *Його ж.* Владимир Святославович Святой – князь и человек // *Культура славян и Русь*. Москва, 1998. – С. 86.
- ⁷⁷ *Войтович Л. В.* Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. – С. 12.
- ⁷⁸ *Назаренко А. В.* Русь и Германия в IX-X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1991 г. Москва, 1994. – С. 104-113, 120; *Его же.* Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 1999. – С. 308-311.
- ⁷⁹ *Карпов А. Ю.* Рецензия: Назаренко А.В. Русь и Германия... // *Архив русской истории*. Вып. 6. Москва, 1995. С. 276–279; *Его же.* Владимир Святой. Москва, 1997. – С. 377-378.
- ⁸⁰ *Пчелов Е. В.* Генеалогія древнерусских князей IX – начала XI в. Москва, 2001. – С. 155-157.
- ⁸¹ *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971; *Сотникова М. П., Спаский И. Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI вв. Ленинград, 1983. – С. 81.
- ⁸² *Ипатьевская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 2001. Стб. 115.
- ⁸³ *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Т. 1. Москва, 1993. – С. 133, 135, 147, 161, 174, 176–177, 179–182.
- ⁸⁴ *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия. – С. 212; *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги. – С. 186.
- ⁸⁵ *Vaumgarten N.* Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. Vol. 27. Roma, 1932. № 79. – P. 38-39.
- ⁸⁶ *Глазырина Г. В.* О русско-шведском брачном союзе конца X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1988. – С. 16-21.
- ⁸⁷ *Пчелов Е. В.* Генеалогія древнерусских князей. – С. 164.
- ⁸⁸ *Томсен В.* Начало русского государства. Москва, 1891. – С. 68; *Мельникова Е. А.* Скандинавские антропонимы в Древней Руси // *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1994. – С. 23.
- ⁸⁹ *Беляев Н. Т.* Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи // *Сборник статей по археологии и византоведению*. Т. 3. Прага, 1929. – С. 264.
- ⁹⁰ *Насонов А.Н.* Русская земля и образование Древнерусского государства. Москва, 1951. – С. 146; *Алексеев Л. В.* Полоцкая земля в IX-XIII вв. Москва, 1966. – С. 238.
- ⁹¹ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 1. Москва-Ленинград, 1962. – С. 113.
- ⁹² *Пчелов Е. В.* Генеалогія древнерусских князей. – С. 164.
- ⁹³ *Тверская летопись* // *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1863. Стб. 113.
- ⁹⁴ *Данилевич В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. – С. 61.
- ⁹⁵ *Ипатьевская летопись*. Стб. 66.
- ⁹⁶ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 1. – С. 113
- ⁹⁷ *Бибииков М. В.* Русь и Византия: встреча культур (Обзор новейшей отечественной историографии) // *Русь между Востоком и Западом: культура и общество: X-XIII вв.* Т. 3. Москва, 1991. – С. 212-263.
- ⁹⁸ *Ипатьевская летопись*. Стб. 114.